

Kitâbiyat Book Reviews

el-Câmiu's-sahîhu'l-müsnedü'l-muhtasar min hadîsi Resûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem

Sahîh-i Buhârî - Tıpkıbasım (Süleymaniye Yazma Eserler Ktp, Murad Molla, nr. 577'de kayıtlı nüshanın tıpkıbasımı)

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Buhârî, neşir ve inceleme: Dr. Muhammed Mücîr el-Hatîb - Arafat Aydın

İstanbul: İSAM Yayınları-Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018, Türkçe-Arapça inceleme ve fihrist cildi (81+258 sayfa), tıpkıbasım cildi 260 varak.

ISBN 9789751741165 (tk.), ISBN 9789751741172 (1. cilt),
ISBN 9789751737939 (2. cilt)

İslâm kültürü ve medeniyetinde, bir kitabın telifi kadar, sonraki nesillere intikal süreci de büyük önem taşımaktadır. Kitabın talebeye intikali (tedris), talebenin hocasından kitabı okuması (semâ/kıraat), kitabı çoğaltması (istinsah), hocasının nüshasıyla karşılaştırması (mukabele), sonra talebenin aynı tarzda bu nüshayı talebesine okutması, okutma esnasında okutulan nüsha üzerine kitabı okuyanların isminin kaydı (semâ kaydı), nüshanın ne zaman, nerede ve kimin tarafından çoğaltıldığına dair tutulan kayıtlar (istinsah/ferağ kaydı) ve müteselsilen böylece devam edip giden tedris ve tederrüs süreçleriyle asırlarca süren bir intikal serüveni. . . Bütün bunlar matbaanın bulunmadığı bir ortamda kitapların sahih bir şekilde nakil ve neşri için ciddi bir çaba ve özeni gerektiren çalışmalar olarak işlev görmüş ve tarihteki yerini almıştır.

Kitapların nakli konusunda en fazla mesai ve geleneğin olduğu ilim dalı herhalde hadis ilmidir. Esasen bilginin senedli, bugünkü anlamıyla referanslı

bir şekilde nakli mânasına gelen rivayet sistemi hadis ilmiyle ortaya çıkmış ve diğer bütün ilimlere sirayet ederek İslâm ilim geleneğinin temel yöntemlerinden birini teşkil etmiştir. Hadisleri senedli bilgiler halinde nakletmeyi prensip edinen hadis ilminin en önemli ve kapsamlı bahislerinden birini bu sebeple, râvilerin ve rivayet malzemesinin özellikleri yanında rivayetin keyfiyeti hakkındaki bölümler oluşturmuş, hadis alma ve nakletme usulleri ile nüshaların intikali konusundaki teknik ayrıntılar bu bahislerde inceden inceye işlenmiştir.

Hadiste isnad geleneği rivayet asrı dediğimiz hicrî ilk beş asırda hadislerin kitaplara kaydedilmesinden sonra kitapların senedli olarak rivayeti şeklinde varlığını sürdürmüştür. Yukarıda işaret olunan süreçlerden geçen kitabın böylece müteselsilen devam eden râvileri ve sened zincirleri oluşmuştur. Dahası bir kitabın farklı rivayetlerinin ortaya çıkmasıyla bunlar arasında mukayeseler yapmak suretiyle zaman zaman edisyon kritik tarzı çalışmalar gerçekleştirilmiş ve tasnif edilen eserin sonraki nesillere mümkün olduğu kadar değişmeden, doğru ve sahih bir şekilde intikali temin edilmeye çalışılmıştır. “İsnatlar kitapların nesebidir” sözü İslâm ilim geleneğinde kitapların da hadisler gibi senedlerle naklinin esas olduğunu özetleyen bir vecize olarak literatürdeki yerini almıştır.

Şüphesiz İslâm kültürü ve medeniyetinin en değerli eserlerinden biri olan İmam Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-sahîh*'i de yukarıda işaret olunan intikal ve rivayet serüvenlerinin en dikkat çekici örneklerinden birine tanık olmuştur. Buhârî'den kitabını okuyup rivayet eden pek çok kişi bulunmakla birlikte bunlar arasında beş öğrencisinin rivayet ve istinsah ettiği nüshalar meşhur olmuş, bunlar arasında da Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî'nin (ö. 320/932) nüshası öne çıkmış, Firebrî'den nüshayı alan öğrencileri arasından üçü, Ebû İshak el-Müstemlî (ö. 376/986), İbn Hammûye es-Serahsî (381/991) ve Ebû'l-Heysen el-Küşmîhenî (ö. 389/999) oluşturdukları *el-Câmiu's-sahîh* nüshalarını öğrencilerine okutup nakletmişlerdir. *Sahîh-i Buhârî*'ye özel bir ilgi duyan Ebû Zer Abd b. Ahmed el-Herevî (ö. 434/1043), bu üç hocadan farklı zamanlarda elde ettiği *el-Câmiu's-sahîh* nüshalarını, aralarındaki farkları rumuzlarla metin üzerinde veya sayfa kenarlarında göstermek suretiyle tek nüshada birleştirmiş, böylece *Sahîh-i Buhârî*'nin bir nevi ilk edisyon kritikli nüshalarından birini oluşturmuştur. Elde ettiği bu nüshayı yerleştiği Mekke'de uzun yıllar okutan Herevî böylece kitabın sayısız öğrenciye ulaşmasını sağlamıştır. Ondan *Sahîh-i Buhârî*'nin bu birleştirilmiş, tahkikli versiyonunu alanlardan biri de Endülüslü meşhur hadis ve fıkıh âlimi Ebu'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) olmuştur. Bâcî 426 (1035) yılında on üç yıl sürecek doğu illeri seyahatine çıkmış, bu esnada üç yıl kadar Herevî'nin yanında kalarak

onun hizmetinde bulunmuş ve onun oluşturduğu *el-Câmiu's-sahîh* nüshasını alarak Endülü'se götürmüştür. Bâcî de Ebû Zer el-Herevî'den aldığı *Sahîh-i Buhârî* nüshasını uzun yıllar okutmuş, nüshanın Endülü'ste yaygınlaşmasına hizmet etmiştir. Bâcî'den *el-Câmiu's-sahîh* nüshasını rivayet edenler arasında en önemli isim Ebû Ali es-Sadeî'dir (ö. 514/1120). Sadeî de uzun bir doğu seyahati (481/1088) yaptıktan sonra ülkesi Endülü'se dönen (490/1097) ve Bâcî'den elde ettiği nüshayı güzel bir yazıyla istinsah edip uzun yıllar okutan *Sahîh-i Buhârî* uzmanı önemli âlimlerden biridir. 514 (1120) yılında Aragon kralı ile Kutende (Cutanda) mevkiinde (Zaragoza yakınlarında bir kasaba) yapılan savaşta şehit düşen Sadeî'nin nüshası vasiyeti üzerine kayınpederi Ebû İmran Mûsâ b. Saâde ile (ö. ?) onun yeğeni Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Saâde'ye (ö. 565/1170) intikal etmiştir.

İşte İslâm Araştırmaları Merkezi'yle (İSAM) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın ortaklaşa tıpkıbasımını gerçekleştirdikleri *el-Câmiu's-sahîh* nüshası, Buhârî'nin eserinin intikal sürecini gözler önüne seren, bu konuda en güzel ve en kıdemli örneklerden birini teşkil eden bu Ebû Abdullah İbn Saâde nüshasıdır. Süleymaniye Kütüphanesi'ne bağlı Murad Molla Kütüphanesi 577 numarada kayıtlı bu *Sahîh-i Buhârî* nüshası aslen 550 (1155) yılında istinsah edilmiş olup ayrıca, kitabı neşre hazırlayanların kaydına nazaran Ebû Abdullah İbn Saâde'nin el yazısından çıkmış 555 (1160) tarihli semâ kaydına da sahiptir (bk. s. 36). Orijinali tek cilt halinde her sayfasında 49 satır bulunan 260 varaktan (520 sayfa) oluşan nüsha, aslına uygun şekilde tanıtım ve fihrist cildiyle birlikte iki cilt olarak neşredilmiştir.

Sahîh-i Buhârî'nin bilinen eksiksiz en eski yazması olan bu nüsha ayrıca yazıldığı Endülü's coğrafyasından önce Fas'a, ardından Mısır'a intikal etmiş, daha sonra 848'de (1444) İran Horasanı'ndan Anadolu'ya gelip Konya'ya yerleşen ve Fâtih Sultan Mehmed'in vezîriâzamı Mahmud Paşa'nın davetiyeli İstanbul'a gelen Musannifek lakaplı Ali b. Mecdüddin el-Bistâmî'nin (ö. 875/1470) Fatih'teki Sahn-ı Semân medreselerine vakfettiği kitaplar arasında tek cilt halinde kayıtlara geçmiştir. Musannifek'in 847 (1443) tarihli temellük kaydının bulunduğu bu tek ciltlik yazma nüshanın baş tarafında Abdülazîz el-Buhârî'ye (ö. 730/1330) ait *et-Tahkîk* adlı usûl-i fıkıh eserinden sekiz varaklık bir bölüm bulunmakta, ayrıca nüshada Fâtih Sultan Mehmed'e ait mühür de yer almaktadır. Fâtih ve Bayezid dönemi kütüphane kayıtlarında *Sahîh-i Buhârî* olarak kayda geçen eser, bilahare Murad Molla Kütüphanesi'ne intikal ettiğinde *Müsnedü Ebî Abdillâh el-Buhârî* adıyla zikredilmiştir (s. 71).

Sonuç itibarıyla kayıtlarda bu nüshanın Buhârî'ye ait *el-Câmiu's-sahîh*'in bir nüshası olduğu bilinmekle birlikte toplam 269 varaklık aynı mecmua içinde belki de başındaki sekiz varaklık başka bir kitaba ait bir parçanın gölgele-

mesiyle gözlerden irak kalmıştır. Bu duruma, tutulan kütüphane kayıtlarında nüsha hakkında ayrıntılı ve dikkatli bilgi verilmemesinin de sebep olduğu anlaşılmaktadır. Neticede bu nüshanın 550 (1155) yılına kadar giden çok değerli ve eksiksiz kadim bir *Sahîh-i Buhârî* nüshası olduğu şimdide kadar farkedilememiştir.

Esasen Sadefî ve Bâcî nüshalarına dayanan İbn Saâde nüshasının, onların da temelini oluşturan ve *el-Câmiu's-sahîh*'in en sağlam nüshalarından sayılan Ebû Zer el-Herevî nüshasının taşıyıcısı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu gözle bakıldığında nüshanın tarihini Ebû Zerr'in nüshaya son halini verdiği 389 (999) yılına kadar götürmek mümkündür.

Tıpkıbasıma konu olan Murad Molla nüshası ayrıca İbn Saâde, Bâcî ve Sadefî yanında Ebû Zer el-Herevî'nin diğer Endülüslü öğrencisi Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ömer ed-Delâî'nin (ö. 478/1085) nüshasıyla Sadefî'nin diğer öğrencisi Ebû İmrân İbn Saâde ve Bâcî'nin öğrencisi Ebü'l-Velid Yûsuf b. Abdülazîz İbnü'd-Debbâğ (ö. 546/1152) nüshalarıyla mukayeseler de içermektedir. Tek ciltte toplam 260 varakta *Sahîh-i Buhârî*'nin tamamını ihtiva eden nüsha, Mağrip veya Endülüs hattı denilen bir yazı türüyle yazılmış olup kendine has bazı özellikler taşımaktadır (bk. s. 66).

Nüshada farklılıklar rumuzlarla satır aralarında veya sayfa kenarlarında verilmiş, bazı açıklayıcı bilgiler nüsha râvileri tarafından eklenmiştir. Nüshanın ilk varakında kitabın adı kırmızı mürekkeple ve güzel bir yazıyla, *Cemîu'l-Câmiî's-sahîhi'l-müsnedî'l-muhtasar min hadîsi Resûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem* şeklinde kaydedilmiş, müellif Buhârî'nin adından sonra râvisi Firebrî'nin adı zikredilmiş, ardından nüshaya esas olan Ebû Zer el-Herevî'nin üç hocasının adları rumuzlarıyla birlikte verilmiştir. Buna göre Ebu Muhammed el-Hammûyî'nin rumuzu (ح), Ebû İshak el-Müstemlî'nin rumuzu (س), Ebü'l-Heysen el-Küşmîhenî'nin rumuzu (ه) olarak gösterilmiştir.

Günümüzde yaygın olarak kullanılan ve Ebû Zer el-Herevî nüshası dahil kendinden önceki birçok *Sahîh-i Buhârî* nüshasını yaptığı çalışmayla birleştiren Yûnînî (ö. 701/1302) nüshasından yaklaşık 150 yıl, tıpkıbasım nüshanın kaynağı olan Ebû Zer el-Herevî'yi esas aldığımızda ise yaklaşık 300 yıl öncesine ait olan bu değerli nüshayı diğer nüshalardan ayıran özellikler, inceleme bölümünde yazma eserler uzmanı Arafat Aydın tarafından tespit edilmiştir. Buna göre Ebû Zer nüshasıyla diğer nüshalar arasında, bazı takdim-tehirler ve aynı senedle tekrar eden bazı rivayetlerin çıkarılması gibi hususlar dışında ciddi bir fark bulunmamaktadır. Diğer nüshalarda “Kitâbü't-Tefsîr” bölümünde yer alan bir rivayet ise bu nüshada “Kitâbü't-Tefsîr”de değil, muallak olarak “Kitâbü'l-Vasiyye”de zikredilmiştir (s. 74).

Araştırmacı Aziz Ençakar ve Arafat Aydın'ın gayretleriyle ortaya çıkarılan ve Suriyeli âlim Muhammed Mücîr el-Hatîb'in yazma üzerindeki incelemele-riyle değeri anlaşılan İbn Saâde nüshası, tıpkıbasımı yapılmak suretiyle aslına uygun bir şekilde müstakil bir cilt halinde gün yüzüne çıkarılmış bulunmak-tadır. Bu değerli nüsha her iki kurum tarafından şanına yakışır bir baskı ve cilt kalitesiyle ilim âleminin istifadesine sunulmuştur. Yazmanın mahiyeti ve serüveni hakkında ayrı bir ciltte Muhammed Mücîr el-Hatîb'in Arapça girişi tercümesiyle, Arafat Aydın'ın Türkçe makalesi de Arapça tercümesiyle birlikte neşredilmiş, ayrıca bu ciltte yazma nüshadaki bab başlıkları bir indeks halin-de yeniden dizilip numaralanmış ve nüshadaki varak sayfaları gösterilmiştir. Ayrıca orijinal tıpkıbasımın sayfalarında alt köşelere her iki yönüyle varak numaraları eklenerek, bab başlıklarının yazmadaki yerlerini bulmak çok daha kolay hale getirilmiştir. Gerek nüshanın basımında gerekse tanıtım, inceleme ve fihrist cildinde pek çok kişinin katkısı bulunmakta, neşir için büyük emek harcadığı görülmektedir. Bu bakımdan yapılan çalışma her türlü takdirin üstündedir.

Yapılan titiz çalışmaya rağmen inceleme ve tanıtım cildinde bulunan bazı küçük hataları ya da eksiklikleri, yapılan hizmeti mükemmelleştirme bakı-mından burada maddeler halinde kaydetmek istiyoruz:

1. Tanıtım ve fihrist cildinin dış kapağında kitabın adının ve müellifinin yazılıp altında tıpkıbasım dendikten sonra inceleme ve fihrist cildi olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmaması karışıklığa yol açmakta ve bu cildin de orijinal nüshanın parçası zannedilmesine sebebiyet vermektedir.

2. Her iki cildin kapağının sırt kısmında eserin adının yazılması belki daha güzel olurdu.

3. Tıpkıbasım ifadesinin sadece inceleme ve fihrist cildine değil, asıl nüshanın kapağına da yazılması daha isabetli olabilirdi.

4. Neşredilen eserin kapak bölümünde eserin ve müellifinin adının yaz-madaki hattına uygun şekilde güzel bir Endülüs tarzıyla yazılması isabetli olmakla birlikte, kapağa Arapça olarak yazılan "tıbâa tıbka'l-asl" ibaresinin aynı güzellikte yazıldığı söylenemez.

5. İnceleme yazılarından ilkinde Ebû Zer el-Herevî'nin *Sahîh* nüshasını aldığı hocalarından İbn Hammûye es-Serahsî'nin nisbesi Hammûyî (s. 16), ikincisinde Hammevî (s. 51) şeklinde tespit edilmiştir. Kanaatimizce nisbe-nin doğru zaptı Hammûyî şeklinde olmalıdır. Nitekim tıpkı basımı yapılan nüshanın ilk sayfasında kitap râvisi olarak bu zatın nisbesi verilirken ötre harekesiyle bu durum tespit edilmiş bulunmaktadır. Nitekim benzer bir ismin

(Şebbûye) nisbesi, inceleme yazısında (Şebbûyî) olarak tespit edilmiştir (s. 21). Aynı şekilde diğer bir nisbenin (Hatlânî) zaptı (Huttelânî) olsa gerektir (s. 23).

6. İnceleme yazılarında isabetli bir şekilde Endülüs şehirlerinin bugünkü isimlerinin verildiği görülmektedir. Bunlardan bazıları gözden kaçmış olmalıdır. Mesela Batalyevs (Badajoz), Şâtıbe (Xativa) olarak kaydedilmelidir. Dâniye'nin adı bir yerde Dania (s. 59), diğer yerde Denia (s. 63) olarak verilmiş olup, doğrusu (Denia) olsa gerektir. Ayrıca Sarakusta şehrinin bugünkü adı da (Saragossa) değil (s. 59), (Zaragoza) olmalıdır.

7. İnceleme yazılarında hicrî tarihlerin miladi karşılıkları verilmiş olmakla birlikte bazı yerlerde gözden kaçırılmış tarihler bulunmaktadır (mesela bk. s. 70, 71). Bunların mutlaka verilmesinde fayda mülâhaza edilmektedir.

8. İnceleme yazısında yerinde bir kararla nüshanın özelliklerini yansıtan örnekler fotoğraf halinde verilerek çalışma görsel zenginliğe kavuşturulmuştur. Ancak bu fotoğrafların altındaki açıklamalarda kanaatimizce metindeki ibare verildiği gibi, sayfa kenarında rumuzla gösterilen nüsha farkındaki ibarenin de verilmesi isabetli ve anlaşılır olurdu (mesela orijinal metinde فغلبته عيناہ ibaresi, sayfa kenarındaki diğer nüshada فغلبته عينه şeklindedir s. 57).

9. İnceleme yazısında 76. sayfada 86 numaralı dipnottaki varak numarası 12^a değil, 11^a olmalıdır.

Sonuç olarak İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) en iyi *Sahîh-i Buhârî* nüshalarından biri olarak niteleyip şerhi *Fethu'l-bârî*'ye esas aldığı Ebû Zer el-Herevî nüshasına dayanan ve tıpkıbasımı yapılan elimizdeki bu İbn Saâde nüshasının tahkikli bir neşrinin gerçekleştirilerek ilim âleminin istifadesine sunulması herhalde en büyük hizmetlerden biri olacaktır. Bu ilmî neşri en iyi yapabilecek olan kurumların başında şüphesiz, nüshanın tıpkıbasımını gerçekleştiren Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı gelmektedir. Eserin başka yazmalarıyla mukayese edilerek konunun uzmanı muhakkikler tarafından tahkikli neşrinin yapılması en büyük temennimizdir.

Mehmet Özşenel, Prof.Dr.
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ORCID 0000-0001-6370-3967

DOI 10.26570/isad.571956